

بازشناسی فضاهای مذهبی به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای ایران؛ نمونه موردی: شهر ری

اصغر مولائی* - استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
محمد تقی پیربابایی - استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

Recognition the religious places as Strategic Urban Signs in Iranian Cities; (Case Study: Shahr-e-Ray)

Abstract

The Urban design is a course, profession and art that aims to upgrading environmental qualities. In this field, attention to vernacular contexts especially religious and cultural places and citizen's cognitive image is very essential. Religious places as unifier complexes, has a basic role in urban life. Iranian cities has many religious spaces, as valuable contexts that are threatened by adverse urban construction. Now this question are introduced that though contemporary evolutions, what importance of religious places in urban life and citizen's cognitive image? This research aims to studying the importance of religious places especially religious places in citizen's cognitive image as identical themes in cultural, social and physical aspects of Iranian cities. The research methods that used in this paper is descriptive, analytical, and exploratory and case study research method with questionnaire usage, interview from people about their cognitive image techniques. In case study, via interview from 40people of Shahr e-Ray citizens, the cognitive image of Ray citizen's has questioned. This questionnaire showed the religious spaces are the basic, important, essential signs and places in urban life. Also religious places are maximum interests between other places. Shah-Abdol-Azim Shrine, Ebn-e-Babouye cemetery and Imamzadeh-Abdollah are the most interesting places. Against, other modern spaces such as parks, cinema, mall and highway have very low role in people's cognitive images.

Keywords: Religious Spaces, cognitive image, Shahr-e-Ray, Shah-Abdol-Azim Shrine.

چکیده

فضاهای مذهبی نقش مهمی در ساختار فضایی شهرهای ایرانی و حیات فردی- اجتماعی شهرهای ایرانی دارد. این فضاهای خاص من داشتن مرکزیت در استخوان‌بندي شهرهای ایرانی، بستر رویدادها و حیات فرهنگی- اجتماعی شهرهوندان در مناسبتها و ایام خاص می‌باشد. اما تحولات فرهنگی- اجتماعی دوره معاصر، تغییراتی قابل توجه را در برنامه‌ها، طرح‌ها، سرمایه‌گذاریهای شهری موجب شده است. تحولاتی که اغلب زمینه‌های بومی را نادیده می‌گیرد. یکی از این زمینه‌ها، زمینه دینی و مذهبی شهرهوندان و فضاهای و مراکز مربوط به آنهاست. حال این پرسش به ذهن متادر می‌شود که فضاهای دینی و مذهبی در نظر مردم چه جایگاهی دارند؟ تحقیق حاضر به بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در تصویر ذهنی مردم در شهرهایی با مراکز مذهبی شاخص مانند شهر ری با مرکزیت مذهبی حرم شاه عبدالعظیم(ع)، می‌پردازد. در این تحقیق با روش تحقیق با تکنیک استخراج تصویر ذهنی شهرهوندان و پرسش‌گری در مورد تعلق خاطر به فضاهای عمومی و همگانی، مورد بررسی قرار گرفته است. طی این مطالعات، ضمن مصاحبه و پرسش از ۶۸ نفر از ساکنان، عابران و مراجعین فضاهای مذهبی شهری در نقاط مختلف شهر، نقشه ذهنی ۴۰ نفر از شهرهوندان استخراج گردید: در این نقشه‌های ذهنی، فضاهای مذهبی به عنوان گره‌ها و نشانه‌هایی مهم و نقطه آغازین، کانونی و محل تاکید نقشه‌ها بوده‌اند. همچنین در پرسشنامه‌های مذکور که ۵۴ نفر آن را پاسخ داده‌اند (فضاهای و مکانهای مورد علاقه خود را بهترین اولویت نام ببرید): فضاهای مذهبی بالاترین و بیشترین اولویت‌های اختحابی و تعلق خاطر شهرهوندان را داشتند. این فضاهای عبارتند از: حرم حضرت شاه عبدالعظیم(ع) و فضاهای پیرامونی، مجموعه آرامگاهی این‌بابویه و امام‌زاده عبدالله. همچنین نتایج نشان می‌دهد که فضاهای عمومی جدیدالحداد مانند پارک رازی، سینمای جدید، بزرگراه کمرنگی شهری، پاساژها و مجموعه‌های تجاری و ... در تصویر ذهنی مصاحبه‌شوندگان و اولویت‌های موردعلاقه‌شان جایگاهی نداشته‌اند. بنابراین «شناخت، تحلیل و ارزیابی» برنامه‌ها و طرحهای شهری از طریق مراجعت به تصویر ذهنی شهرهوندان و پرسش از آنها و مدنظر قرار دادن تصویر ذهنی و آرای مردمی، امری ضروری و مهم در توسعه شهری به سمت پایداری از شهای بومی و زمینه‌ای می‌باشد.

واژگان کلیدی: فضاهای مذهبی، تصویر ذهنی، نشانه، شهری، حرم حضرت عبدالعظیم(ع).

مقدمه

مردم داشته باشد. اما زندگی دوره معاصر با پیچیدگی‌های متعدد در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و ... این امر را با تهدید و چالش‌هایی جدی مواجه کرده است. تحولات فرهنگی بویژه نفوذ فرهنگ بیگانه به زندگی مردم، توجه به دین و مراکز دینی مذهبی را از اهمیتی مضاعف برخوردار می‌کند. تحقیق در این راستا از راهها و شیوه‌های مختلفی ممکن می‌باشد. در حوزه رشته طراحی شهری، یکی از شیوه‌های سنجش و ارزیابی اهمیت و جایگاه چنین مراکز و فضاهایی، استخراج سیمای شهر یا تصویر ذهنی شهر وندان است. همچنین با پرسش از شهر وندان می‌توان میزان تعلق خاطر شهر وندان به مراکز و فضاهای موردنظر را تعیین و از نتایج آن در برنامه‌ریزی و طراحی شهرها استفاده نمود.

هدف این تحقیق، تبیین جایگاه و اهمیت مراکز و فضاهای دینی - مذهبی در زندگی شهر وندان از طریق کاوش در تصویر ذهنی آنها و نیز سنجش تعلق خاطر شهر وندان به این مراکز می‌باشد. این تکنیک نوعی نظرسنجی از مردم و شهروسانی مشارکتی و بکارگیری نظر شهر وندان در فرایند توسعه شهری است. تحقیق درباره سیمای شهر نخستین با توسط کوین لینچ، شهرساز و پژوهشگر آمریکایی، انجام و مطرح شده است. اما در کشورمان این موضوع بیشتر در حد آموزه‌های دانشگاهی بوده و هنوز جایگاه آنچنانی در برنامه‌ریزی و طراحی شهرها ندارد. بنابراین ضمن طرح مساله فوق و اهمیت فضاهای مذهبی به عنوان عناصر بومی و زمینه‌ای در ابعاد فضایی/کالبدی و فرهنگی - اجتماعی شهرهای ایرانی، سوال‌های این تحقیق عبارتند از: ۱) تصویر ذهنی چیست؟ و چه اهمیتی در توسعه شهری معاصر دارد؟ ۲) فضاهای مذهبی چه جایگاهی در تصویر ذهنی مردم دارند؟ ۳) شهر وندان چه مکانهایی را دوست دارند؟

روش تحقیق

در تحقیق حاضر، با مطالعه و پژوهش در مبانی نظری «فضاهای مذهبی، تصویر ذهنی مردم و تعلق خاطر شهر وندان»، به تبیین اهمیت و رابطه آنها پرداخته می‌شود. سپس در نمونه مورد بررسی، از دو تکنیک به عنوان مکمل هم استفاده شده است: براین این منظور تعداد ۶۸ پرسشنامه بین پرسش‌شوندگان توزیع گردید. در پرسش اول که ۴۰ نفر از پرسش‌شوندگان آن را پر نمودند، تصویر ذهنی ۴۰ نفر از شهر وندان شهری استخراج و نقشه‌های

از نظر میرچا الیاده، مکانهای مقدس فنا ناپذیرند و به عنوان سمبولی از جاودانگی جامعه دینی شناخته می‌شوند. وی اماکن مذهبی را محورهای جهان می‌نامد چرا که آن مکان از زوایه نگاه زائر به منزله مرکز جهان اوست. فضاهای مذهبی به مکانی برای رویدادهای مذهبی برخاسته از اعتقادات دینی و سنتی هستند که از نگاهی واقع گرایانه در زندگی معاصر شهرهای شیعی از دیرباز حضور داشته‌اند. فضاهای مذهبی در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی در دوره‌های صفوی و قاجاریه نیز مهم و با اهمیت بوده‌اند. دوران صفوی، اوج رونق سفر سیاحان و جهانگردان به ایران است و جهشی که در این دوران صورت گرفت، موجب شد سیاحت اروپاییان به ایران مورد توجه قرار گیرد و در ادوار بعد به اوج خود برسد. بطوریکه اکثر سفرنامه‌هایی که درباره ایران نوشته شده مربوط به دوران صفویه و بعد از آن است (دانشپژوه، ۱۲۸۵، صص ۳۶-۳۸). انگلبرت کمپر سیاح آلمانی که در سال ۱۶۸۳م، در زمان شاه سلیمان صفوی، به ایران سفر کرده است مشاهدات خود را اینگونه بیان می‌کند: مقابر یا بقاع متبرکه از نظر تقدس و طرز ساختمان با مساجد چشم و هم‌چشمی برخاسته‌اند. حالت احترام اور تعظیم ایرانیان برای چنین مقبره‌هایی حیرت‌آور است (کمپر، ۱۳۶۳، ص ۱۳۳). ایرانیان از قبور امامزاده‌ها که در دوران صفویه به بهترین وجه تجدید ساختمان و تزیین شده، مراقبت کرده‌اند. این امامزاده‌ها از طریق وقف مزارع، دهات و گرمابه‌ها از عواید بسیاری بهره‌مند می‌شوند، این عواید خرج نگاهداری ساختمانها، تهیه روغن چراغها، تامین معاش متولیان و قاریان می‌شده است (کمپر، ۱۳۶۳، ص ۱۲۴). اغلب بقاع متبرکه و فضاهای مختلف آن به عنوان گنجینه‌های هنر و معماری ایرانی - اسلامی تلقی می‌شوند. همین امر بیانگر اعتبار و ارزش اجتماعی امامزادگان در نزد عموم جامعه و اهل فن و هنر است. از نظر سیاحان و مستشرقان، هنرهای بکار رفته و آثار ایجاد شده، یکی از بهترین نمونه‌های هنر و معماری محسوب می‌شوند (ابن‌بطوطه، ۱۳۷۶، صص ۴۰۷/۱) و (هیل، ۱۳۶۸، ص ۸۴). دین و مذهب با زندگی و حیات مردم شهرهای ایران عجین می‌باشد، به عبارت دیگر دین و مذهب رابطه‌ای زنگنه‌کی و فطری با مردم دارند. این امر را می‌توان در رویدادها و مناسبتهای خاص مذهبی همچون ایام ماه رمضان و محروم مشاهده نمود. از این‌رو فضاهای مراکز دینی و مذهبی نیز باید جایگاهی والا در زندگی

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

هر شهر و دیاری مرکز تجمع مسلمین و تلاقی افکار و عقاید آنها بوده و نیز به همین سبب بود که تعلیمات پیامبر اسلام و خلفا غالبا در مسجد مدنیه صورت می‌گرفت و همین سنت تا چند قرن باقی بود. در قرون نخست هر نوع تجمع سالمی در مسجد صورت می‌گرفت. درهای مسجد شب و روز باز بود. مردم عادی پس از ادای نماز ساعاتی برای ملاقات با دوستان، کسب اطلاعات و پرداختن به اخبار نو در محوطه مسجد باقی می‌ماندند. و صرفا یک مکان مذهبی به طور مصطلح نبود، بلکه در آن فعالیتهای فرهنگی و اجتماعی نیز صورت می‌گرفت (جوهري، ۱۳۸۵). می‌توان گفت که مسجد به عنوان قلب تپنده شهری و مهمترین مرکز اجتماعی و فرهنگی مسلمانان و با کارکردهای چندگانه بوده است.

به طور کلی بناهای دوره اسلامی را می‌توان در دو گروه عمده تقسیم نمود: ۱) بناهای مذهبی شامل مساجد، آرامگاهها، مدارس، حسینیه‌ها، تکایا و مصلی‌ها؛ ۲) بناهای غیرمذهبی شامل پلهای، کاخها، کاروانسراها، حمامها، بازارها و مساجد مهمترین بناهای مذهبی هر شهر و روستا هستند که همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته‌اند. اهمیت مساجد در شهرها به حدی بود که اگر شهری مسجد جامع یا آدینه نداشت، اهمیت شهری هم نداشت (کیانی، ۱۳۸۱، ص ۸). نزد مسلمانان فضاهای مذهبی از نظر قداست به چند گروه تقسیم می‌شوند: الف) حرم و یا مرقد های امامان و یا منسوبین آنها؛ ب) حرم و یا مرقد غیر امامزادگان؛ ج) مساجد و مصلی‌ها؛ د) تکایا و حسینیه‌ها (علی‌آبادی، ۱۳۹۰). در فرهنگ عمید معنی تکیه و حسینیه هر دو یکی بشمار رفته اند و تکیه در لغتنامه دهخدا پشت به چیزی گذاشتن معنا شده و معنای مجازی اش اعتماد است. با توجه باینکه در فضاهای گروه (الف، ب و ج) اصل کلی برای انجام مراسم زیارت همراه با تلاوت قرآن و کتاب دعا و ادای نماز است و غیر مسلمانان حق ورود به آنرا ندارند و لیکن در تکایا و حسینیه اصل بر انجام مراسم مذهبی مخصوصاً مراسم ایام محروم می‌باشد و غیر مسلمانان نیز در این مراسم شرکت می‌کنند. حرم امامان و یا منسوبین آنها در هر شهر و یا کوی و بزن وجود ندارد و لیکن در هر شهر و یا قصبات و دهات ایران تکایا و حسینیه‌ها احداث شده و وجود دارند. مسلمانان شیعه ایرانی عشق خاصی به امامان مخصوصاً حضرت امام حسین (ع) دارند و حسینیه محلی که ماه محروم در آنجا به مناسبت شهادت امام حسین روضه

حاصله روی‌هم پوشی و تحلیل گردید. پرسش‌شوندگان طیفی تقریباً برابر از ساکنان محله‌های پیرامون (بویژه محله نفرآباد)، کسبه و عابران و مراجعین به فضاهای عمومی (بویژه بازار تاریخی شهری، پایانه اتوبوس، ایستگاه مترو شهری) می‌باشند. در تکنیک دوم که ۵۴ نفر از پرسش‌شوندگان آن را پاسخ داده‌اند با تکنیک پرسش‌گری از شهروندان درباره فضاهای مورد علاقه‌شان، ترتیب اولولیت تعلق‌خاطر فضاهای مهم شهری استخراج، جمع‌بندی و تحلیل شد. در پایان با جمع‌بندی و تجزیه و تحلیل این نتایج به استنتاج و نتیجه‌گیری پرداخته شده است. در تکنیک پرسش‌گری سعی شد از هرگونه اعمال نظر به افراد پرهیز گردد. با این فرض که تمامی گزینه‌هایی که در پاسخ‌ها دریافت گردند در تحلیل‌های پژوهش لحاظ شوند. بنابراین در این بخش طیفی متنوع از گزینه‌ها، اعم از مکانهای پر تکرار (مکانهای با تعلق خاطر بیشتر) یا مکانهای کم تکرار (مکانهای با تعلق خاطر کمتر) عنوان شد که لیست مکانهای مورد پرسش را تشکیل می‌دهند.

فضاهای و مراکز دینی- مذهبی شهرها

یکی از مهم‌ترین گرایش‌های فطری انسان، حس عشق و پرسش می‌باشد (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۳). هر آنچه بود، هر آنچه هست و هر آنچه خواهد بود با پرسش بوده و خواهد بود. پرسش رکن هستی است. سبب اتصال خالق و مخلوق، علت ارتباط فرع با اصل و دلیل پیوست ناقص به کامل است. هیچ‌گاه و هیچ‌جا از معبد بی‌نیاز و از پرسش بیگانه و از پرسنده خالی و از پرسشگاه تهی نبوده‌اند (جوهري، ۱۳۸۵). و این امر دلیلی بر اهمیت فضاهای مذهبی می‌باشد. شاید مهمترین مکان مذهبی در کل عالم از آغاز هبوط آدم بر زمین، بنای کعبه و مجموعه مسجدالحرام باشد. «همانا اولین خانه‌ای که برای مردم و عبادت آنها قرار داده شد سرزمین مکه است که پربرکت و مایه هدایت جهانیان است» (سوره بقره، آیه ۳۸). مسجد در صدر اسلام مرکز فرماندهی، محل قضایت، سیاست و میعادگاه تجمع و تصمیمات بود و این سنت در زمان خلفا و امیرالمؤمنین نیز ادامه داشت. زیرا اسلام دین جامع دنیا و آخرت است و حاکم بر دنیا باید دین و خدا باشد (جوهري، ۱۳۸۵). امام خمینی نیز مسجد را مرکز و کانون می‌داند: مسجدالحرام و مساجد در زمان پیغمبر اکرم مرکز جنگ‌ها و سیاست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده ... از مسجد شروع کنید این امور را مسجد در

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

فضاهای اجتماع‌گریز، با جذب شیعیان حتی غیر شیعه، به سوی خود، تسهیل‌کننده تعامل اجتماعی‌اند. فضاهای اجتماع‌طلب در کسب رضایت انسان از زندگی، امید به آینده، پویایی و تحرک او نیز نقش دارند. همچنین از منظر هنر معماری مذهبی، بنای‌های زیارتی، بدليل ویژگی‌های نور و صداها و نجواهای مذهبی، محیط تعاملی‌ای پویا هستند. زیارت و صدای‌های آن را باید موسیقی دلنشیں و عمیق‌نمذهبی و تاثیرگذار دانست (فرگاس، ۱۳۷۹، صص ۳۶۱-۳۶۴).

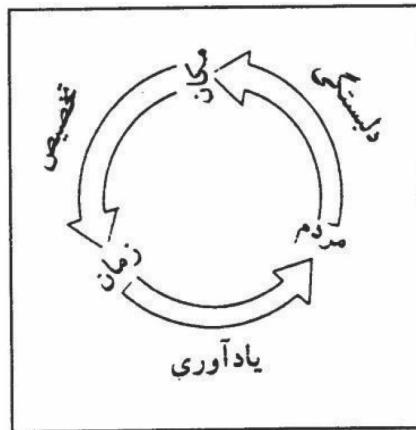
کیلفورد گیرتر، انسان‌شناس آمریکایی، معتقد است: بدون شک مراسم مذهبی، موقعیت‌های برجسته‌ای هستند که که از طریق آنها سمبلهای مذهبی برای حفظ ایمان کوشش می‌کنند برای اکثریت مذهبی‌ها در هر جمعیتی، شرکت در اشکال مختلف مراسم موجب می‌شود علاوه بر مواجه شدن با یک جهان‌بینی آن را به عنوان وجهی از شخصیت خود نهادنده سازند (مک‌لولین، ۱۳۸۳، ص ۱۱). ساخت مساجد در تمامی شهرهای اسلامی عمومیت دارد اما آرامگاه‌امامزادگان و حسینیه‌ها و تکایا مخصوص شیعیان می‌باشد و در شهرهای سنی‌نشین وجود ندارد (سلیمانی، ۱۳۸۸، ص ۱۵). امامزاده‌ها در شهرها یک ناحیه هسته‌ای مهم را بوجود می‌آورند. حتی در برخی از موارد دلایل عمده تاسیس اولیه یا توسعه بعدی شهرها به شمار آمده است. اماکن مذهبی، از جمله امامزاده‌ها، پذیرای زائران از شهر خود یا شهرهای مجاورند و بین ترتیب، گردشگری مذهبی را رونق می‌دهند (Eccles and Costa, 1996, 84).

مراکز و مجموعه‌های مذهبی را همچنین می‌توان به عنوان جاذبه‌هایی برای گردشگران در نظر گرفت. گردشگری مذهبی و زیارتی، یکی از تنگیزهای مهم گردشگری در جهان است. این نوع گردشگری یکی از پایدارترین انواع گردشگری است. این نوع گردشگری علاوه بر نقش مثبت در تقویت دین و مذهب، تاثیر مثبت در عمران و آبادانی منطقه نیز می‌شود (زنگ‌آبادی و باقری‌کشکولی، ۱۳۹۲، صص ۷۷۲-۷۷۱). اماکن مقدس بدليل فرهم نمودن امکان دستیابی به رضایت معنوی و کشف مکانهای جدید، ستھا و آداب و رسوم بومی، نقطه عطفی در جذب جهانگرد را تشکیل می‌دهند (Cohen, 1992, 33).

توسعه گردشگری به عنوان یک پدیده فرهنگی - مذهبی موجب می‌شود که

خوانی و عزا داری می‌کنند (علی‌آبادی، ۱۳۹۰). حسینیه‌ها و تکایا به عنوان تجلی وحدت در محیط کالبدی، اتحادی بین زمان، مکان و مردم می‌باشد (امین‌زاده، ۱۳۷۹).

شکل ۱. وحدت بین زمان، مکان و مردم در حسینیه؛
ماخذ: امین‌زاده، ۱۳۷۹.

یکی از ویژگی‌های مذاهب وجود مناسک و ستھای فردی و اجتماعی خاصی است که به عنوان مناسک مذهبی شناخته می‌شوند. مناسک اساساً برای حفظ انسجام گروهی‌اند و برای کارکرد درست زندگی اخلاقی به اندازه خوراک برای حفظ زندگی جسمانی اهمیت دارند و از طریق همین مناسک، گروه خود را تایید و حفظ می‌کند (همیلتون، ۱۳۹۰، ص ۱۷۸). از نظر جامعه‌شناسی دین، زیارت، دربردارنده شیوه‌های اساسی ارتباط نمادین انسانها یعنی زبان گفتاری، نوشتاری و جسمانی است که آموزش و حفظ میراث فرهنگی را تسهیل می‌کنند.

بنای آرامگاه‌ها به عنوان سمبل خواسته‌های سیاسی و مذهبی شیعه شناخته شد. پس تعجبی نیست که آرامگاه‌ها، هدایای فراوان شامل پول و ملک و اثاث و موقوفاتی برای تامین آینده را به آینده خود جلب می‌کرد (هیلن براند، ۱۳۸۹، ص ۶۱). با سمبل‌ها بود که شیعه با احداث آرامگاه‌ها، می‌توانست حقانیت خود را به اثبات رسانده، به بهشتی که انسان پر هیزگار در انتظار آن بود اشاره نماید (هیلن براند، ۱۳۸۹، صص ۶۷-۶۸). اوج این اقدامات در دوران صفویه و قاجاریه مشاهده می‌شود. زیرا شالوده کلامی و مذهبی مشروعیت صفویان در پذیرش تشیع دوازده امامی از سوی عموم مردم و نقش صفویان به عنوان متولیان این مذهب بود (بلر و بلوم، ۱۳۹۰، ص ۴۷۶).

اماکن مذهبی به عنوان فضاهای اجتماع‌طلب در مقابل

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

تجربه محیط شهری گذشته و امروز به این معنی است که جنبه‌های معینی، به طور مشترک از طریق گروه وسیعی از مردم درک شده است. نقشه‌های ذهنی و تصاویر مکانها و محیط‌ها بالاخص تصاویر مشترک، برای مطالعات ادراک محیطی در طراحی شهری یک اصل می‌باشدند (کارمونا، ۱۳۸۵). نمایانگر ادراک در طراحی شهری، دارای اهمیتی ویژه و شامل هنگارهای مهمی از قبیل خوانایی و تعلق خاطر بوده و از وجود مشترک اطلاعات مربوط به ترسیم تصویر ذهنی و از طریق استخراج تصویر ذهنی، مصاحبه، مشاهده، عکسبرداری برداشت، استنتاج و تحلیل می‌شود که در این تحقیق تکنیکهای تصویر ذهنی و پرسش از تعلق خاطر به فضاهای عمومی، انتخاب و بکار گرفته شده است.

فرصت کافی برای تبادل فرهنگی و اجتماعی بین گردشگر و جامعه میزبان بوجود آید (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۹۰، ص ۸۹). در گردشگری مذهبی، مزایایی همچون وجود بقاع متبرکه، مراسم و آیین‌های مذهبی، وجود امکانات اقامتی، فرصت‌های خرید و جاذبه‌های گردشگری و دستیابی به آرامش روحی و معنوی باعث جذابیت بیشتر این اماکن می‌شوند (Prentice, 1993, 62). با مروری که بر اهمیت مذهب و فضاهای مذهبی رفت، اهمیت فضاهای مذهبی بیش از پیش مشخص و بیان گردید. این اهمیت، هم در دستورات شارع مقدس، ادیان مقدس بویژه دین مبین اسلام و سفارش‌های بزرگان دین و مذهب و هم در ساختار اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، مدیریتی و فضایی / کالبدی شهرهای ایرانی اسلامی روشن و بارز می‌باشد.

ادراک، تصویر ذهنی و ابعاد آن

ادراک

ادراک مردم از فضاهای و بناها از آنجایی مهم است که می‌تواند احساس تعلق و رضایت آنها یا عدم تمايل و نارضایتی آنها را نسبت به فضاهای و بناها بیان نماید. مطالعه ادراکات شهر و ندان می‌تواند در سنجش جایگاه فضاهای تعیین اهمیت آنها از نظر آنها مشخص نماید. به فرایند آگاه شدن از اشیاء، ویژگیها و رابطه‌ها از طریق اندام‌های حسی ادراک گفته می‌شود. گرچه در ادراک همواره محتوای حسی وجود دارد، با این حال آنچه ادراک می‌شود متاثر از تجربه پیشین است به نحوی که ادراک را باید چیزی فراتر از ثبت محرک‌های موثر بر اندام‌های حسی دانست (کارمونا، ۱۳۸۵). «رلف»^۱ استدلال می‌کند که تصاویر محیطی تنها تجردهای انتخابی یک واقعیت خارجی نیستند بلکه تفسیرهای ارادی است از آنچه هست یا آنچه باور نشده است که باشد. ادراک به جای آن که یک فرایند ساده بیولوژیکی باشد، به طور فرهنگی و اجتماعی آموخته می‌شود. در صورتی که احساسات ممکن است برای همه مشابه باشد، چگونه افراد، تحت تاثیر سازماندهی و ارزیابی آن تفاوت‌های احساسی قرار می‌گیرد. تفاوت‌ها در ادراک محیطی به فاکتورهایی از قبیل سن، جنسیت، قومیت، سبک زندگی، طول سکونت در فضا و در محیط فرهنگی، اجتماعی، فیزیکی که یک فرد در آن زندگی می‌کند و بزرگ شده است برمی‌گردد. با وجود این تشابهات در

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

از نظر کوین لینچ تصاویر محیطی از یک فرایند دو سویه منتج می‌شود که در آن محیط، بر تفاوت‌ها و ارتباطاتی اشاره می‌کنند که ناظران از آنچه دیده‌اند، انتخاب کردن، سازماندهی کردن و معنی بخشیدند (کارمونا، ۱۳۸۵). لینچ در صدد شناخت مردم شهر، تصویر جامع، یا ترکیب‌های کلیدی شهر برآمد. وی استدلال می‌کند تصاویر محیطی قابل استفاده سه خصوصیت نیاز دارند: هویت، ساختار، معنا (لينچ، ۱۳۸۱). وی اشاره می‌کند برای آنکه تصویری از شی‌ای داشته باشیم نخست لازم است شی دارای هویتی باشد که بواسطه آن شی را از اشیاء دیگر متمایز کند، صفاتی که خاص خود شی باشد و آن را منحصر بفرد می‌کند. دوم آنکه رابطه کالبدی/فضایی هر شی‌ای که در ذهن داریم با ناظر و اشیاء دیگر معلوم باشد (ساختار و رابطه فضایی). سوم آنکه باید برای ناظر واحد پارهای معانی باشد، که این معانی برحسب رابطه ان با ناظر و اشیاء دیگر حاصل می‌آید اما این رابطه با رابطه کالبدی/فضایی فوق متفاوت است (پاکزاد، ۱۳۸۶). بزعم لینچ، سیمای شهر یا تصویر ذهنی، تصویری کلی از هر شهر است که در ذهن شماره زیادی از ساکنین آن بوجود آمده باشد و لازمه زندگی و کار موفق تصویر ذهنی متاثر از فضای روانی و فضای تصاویر کلی ضروری است. سیمای شهر را بر مبنای عوامل جسمی شهر، بر اساس پنج عامل استوار است: راه، لبه، گره، نشانه و محله (لينچ، ۱۳۸۱). تصورات ذهنی مردم از ویژگی‌های یک فضای کالبدی مشخص در یک جاهاست

ها، درختان- محلی هستند در مکان‌های محدود و از معابر معین نمایان می‌باشند. نشانه‌ها با یک شکل واضح و شفاف با زمینه‌شان تضاد ایجاد می‌کنند و یک مکان فضایی برجسته بیشتر به سادگی قابل تشخیص است و حتماً برای مشاهده کننده مهم می‌باشد. لینچ استدلال کرد که خصوصیات فیزیکی مهم یک نشانه، مختص است: برخی مناظر که دریافت منحصر به فرد یا خاطره انگیز هستند و این که اهمیت فضایی می‌تواند عناصری را به عنوان نشانه‌ها ایجاد کند از طریق نمایان ساختن آنها از بسیاری مکان‌ها و یا خلق تضاد با عناصر مجاور همچنین چگونگی استفاده از یک محیط، ممکن است اهمیت یک نشانه را تقویت کند. برای مثال، موقعیت‌اش در یک تقاطع مستلزم تصمیم‌های مسیر می‌باشد (کارمونا، ۱۳۸۵).

جایگاه فضاهای مراکز مذهبی در تصویر ذهنی شهر و ندان

فضاهای مذهبی و تصاویر محیطی

طبق تحقیقات روانشناسی دین راههای برای از بین بردن آزردگی روحی و روانی انسان وجود دارد که یکی از این راهها تخلیه روانی است. دین و مذهب از جمله پدیده‌هایی هستند که توانایی آرامش روحی انسانها را در خود نهفته دارند (خرمشاهی، ۱۳۷۲، ص ۲۹۱). زیارتگاهها در ساخت، بافت، روابط و قوانین اجتماعی، نقش مهمی را داشته و دارند. یکی از کارکردهای اجتماعی زیارتگاه نقشی است که آنها به عنوان پناهگاهی برای مظلومان و ستمدیدگان و یا توبه‌کنندگان ایفاء کرده‌اند. این نقش از پناهنده شدن اشاره برای گرفتن تامین جانی، قابل بررسی است (مدنی، ۱۳۷۰، صص ۳۸-۳۹).

بقاع متبرکه و حرم امامزادگان به عنوان فضاهای اجتماعی طلب در مقابل فضاهای اجتماع‌گریز، با جذب شیعیان حتی غیر شیعه، به سوی خود، تسهیل کننده تعامل اجتماعی‌اند. فضاهای اجتماعی طلب در کسب رضایت انسان از زندگی، امید به آینده، پویایی و تحرك او نیز نقش دارند. همچنین از منظر هنر معماری مذهبی، بناهای زیارتی، بدیل ویژگی‌های نور و صداها و نجواهای مذهبی، محیط تعاملی‌ای پویا هستند. زیارت و صدای این را باید موسیقی دلنشیں و عمیق مذهبی و تاثیرگذار دانست (فرگاس، ۱۳۷۹، صص ۳۶۱-۳۶۴).

روی هم پوشی پیدا می‌کند، طوری که می‌توان بر مبنای وجود مشترک اطلاعات مربوطه به ترسیم یک نقشه تصویر ذهنی واحد دست یافت (بتلی، ۱۳۸۵). سیمای شهر آن تصویر ذهنی است که انسان در چهارچوب ساختار شخصیتی‌اش، آگاهانه و یا ناآگاهانه از جنبه‌های خاص از واقعیت فیزیکی موجود، تجربه کرده است. این تصویر ذهنی فقط مربوط به زمان حال نبوده بلکه با تصورات ذهنی او از گذشته و آینده ترکیب شده ایجاد خاطراتی از گذشته و توقعاتی از آینده می‌کند (پاکزاد، ۱۳۸۶).

در این تحقیق همانطور که در ادامه خواهد آمد، عناصر گره و نشانه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند، چرا که اغلب فضاهای مذهبی به عنوان گره و نشانه ادراک می‌شوند. گره‌ها نقاطی حساس در شهر ستند که ناظر می‌تواند به درون آن‌ها وارد شود و کانون‌هایی که مبدأ و مقصد حرکت او را بوجود می‌آورند (لينچ، ۱۳۸۱). گره‌ها، نقاط راهبردی در یک شهر که مشاهده کننده می‌تواند در آن داخل شود و مراکز فعالیتی فشرده‌ای هستند که سفرهای شهری در آن‌ها صورت می‌گیرد، گره‌ها ممکن است مقدمت، تقاطع‌ها یا به طور ساده تمرکزهای موضوعی یک استفاده یا خصوصیت فیزیکی خاص باشند. گره‌های مهم، هم تمرکزها و هم تقاطع‌ها را فراهم می‌کنند. با هر دو معنی فیزیکی و عملکردی (کارمونا، ۱۳۸۵). گره، عنصری است که در ذهن انسان از تلاقی، تمرکز یا تراکم، یک سری از مظاهر، رویدادها، عملکردها و یا معانی در یک نقطه، نقش می‌بندد (پاکزاد، ۱۳۸۶).

نشانه‌ها عواملی در تشخیص قسمت‌های مختلف شهر هستند. خصوصیات نشانه باید چنان باشد که بتوان آن را از میان سایر عوامل بازنگشت (لينچ، ۱۳۸۱). نشانه نقاط عطف ذهنی در سیمای شهر می‌باشد که توسط ظاهر، عملکرد یا معنای یک پدیده در شهر بوجود آمده و به عنوان نقاط مبنای در جهت یابی استفاده می‌شوند. خوانایی یکی از مهمترین اهداف سیمای شهر بوده و نشانه نقشی اساسی در آن دارد. تسلط، تضاد شکلی یا عملکردی و محصر بفرد بودن و ... می‌توانند عنصری را به نشانه تبدیل کنند (پاکزاد، ۱۳۸۶). نشانه‌ها مراجع نقطه‌ای هستند. برخی - برج‌ها، مناره‌ها، تپه‌ها - دوردست هستند و به طور نمونه از بسیاری زوایا و فاصله‌های بالای نوک عناصر کوچک تر دیده می‌شوند. بقیه - مجسمه، نشانه

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

یا تکیه‌های قدیمی در مراکز محله بافت قدیمی نایین. اهمیت مراکز مذهبی و توجه مردم و حکومتها در دوران بعد از اسلام باعث توسعه شهرها با مرکزیت فضاهای مذهبی شده است. توسعه بافت شهری با مرکزیت حرم امام رضا(ع) در شهر مشهد و حرم امامزاده‌ها در شهرهای قم، شیراز و بسیاری از شهرها و روستاهای ایران بسیار باز و روشن است. بطوريکه بسیاری از این مراکز در گذشته بیرون محدوده واقع بوده، ولی با اهمیت و توجه وافر شیعیان، توسعه با محوریت این مراکز انجام شده است.

معنی و فضاهای مذهبی: برگزاری آیین‌ها، فعالیتها و رویدادهای مقدس مانند عبادت و نیایش جمعی و فردی، تعزیه و سوگواری و مراسم عبادی سیاسی مانند نماز جمعه، مراسم عقد و ازدواج و تشییع اموات و ... در فضاهای مذهبی ضمن پیوند روحی مردم به این مکانها، معانی خاصی را در ذهن شهروندان تداعی می‌نماید. این معانی می‌توانند به اصول دین یا فروع آن مربوط باشند یا برداشتی از آنها و معانی مقدسی که بر ذهن هر ایرانی مسلمانی نقش بسته و ماندگار می‌ماند. برگزاری این رویدادها بطور مکرر در طول روز(نماز جماعت)، ماه و سال (ایام رمضان، محرم، صفر و ...) بوده و این تکرار عاملی بر ماندگاری مضاعف این معانی می‌باشد. علاوه بر آن مکان‌های مذهبی به عنوان مامن و پناهگاهی برای درمندان و متولیین به دین و بزرگان دینی برای نیایش و طلب حوائج و دعا برای گشايش در امور یا به عنوان مامن و پناهگاهی برای مسافران، در راه‌ماندگان، نیازمندان، فقرا و ... می‌باشد. عوامل فوق می‌تواند دلایلی بر ماندگاری فضاهای مذهبی در زندگی مردم و اذهان عمومی باشد. نمونه‌های متعددی در کشورهای اسلامی بویژه ایران وجود دارد که این اهمیت کلیدی را نشان می‌دهد: آران و بیدگل، شهر گنبدها و گلستانهای، بطوريکه شهر وندان آران و بیدگل این شهر را با امامزاده هلال بن علی(ع) می‌شناسند. فضاهای مذهبی اغلب به عنوان گره یا نشانه در تصویر ذهنی مردم جای دارند.

فضاهای مذهبی به عنوان گره

فضاهای مذهبی و اجزای آنها (اعم از جلوخان، صحن، گنبدخانه، شبستان و ...) می‌توانند در ذهن انسان محل تلاقی، تمرکز و تراکم جمعی انسانها، وقوع رویدادهای آیینی (مانند نماز جماعت، تعزیه، عزاداری و سوگواری

مجموعه‌های مذهبی به عنوان عناصری بنیادین در ساختار شهرهای شیعی بوده و در قالب گره‌ها و نشانه‌های کلیدی محسوب می‌شوند. از آنجایی که لینچ تصویر هر محیط شهری را به سه جزء هویت، ساختار و معنی تجزیه می‌نماید؛ بنابراین رابطه فضاهای مذهبی و این سه جزء می‌تواند به صورت زیر باشد:

هویت و فضاهای مذهبی: فضاهای مذهبی واجد صفاتی است که آن را از بقیه فضاهای و مراکز متمایز می‌نماید. از نظر فرم کالبدی فضاهای مذهبی دارای اجزای خاصی همچون گنبد، مناره، گلستانه، ورودی، ایوان، رواق، صفة، جلوخان و ... می‌باشند. از نظر پیشینه نیز به منشاء و مبدأ منحصر بفردی برمی‌گرددند برای مثال حسینیه‌ها به واقعه عاشورا وصل شده، مساجد و مصلی‌ها به دستورات و آیین‌های دین اسلام، مرقد امامزاده‌گان به اهل بیت پیامبر(ص) و همچنین مراکز مذهبی عامل اتحاد و انسجام اجتماعی می‌باشند: این اتحاد در شرایط مختلف اجتماعی و زمانی می‌باشد؛(۱) فضاهای مذهبی به عنوان کانون کمک و امدادرسانی به زمندگان جبهه، زلزله‌زدگان، آسیب‌دیدگان و سایر نیازمندان (۲) فضاهای مذهبی به عنوان عامل اتحاد قومیت‌ها و جوامع خاص مانند حسینیه همدانیها، بروجردیها در تهران. (۳) فضاهای مذهبی به عنوان مرکز و دزی استوار در مقابل ادیان و مذاهب دیگر. فضاهای دینی و مذهبی ضمن داشتن هویت متمایز و شاخص، به عنوان عاملی هویت‌بخش به بستر خود و کاربرانش عمل می‌نماید. مراجعین به فضاهای مذهبی با حضور در این مکانها احساس هویت نموده و مراکز مذکور عنوان تکیه‌گاه و پایگاه بافت پیرامون عمل می‌نماید. همچنین احساس تعلق به مکانهای مذهبی و مکانهای مذهبی افراد به این مکانها نوعی پیوند بین افراد و مکانهای مذهبی بوجود می‌آورد که افراد با مراجعت به این مکانها و حضور و فعالیت در آنها احساس آرامش می‌نمایند که این امر می‌بین هویت‌بخشی مراکز مذهبی است.

ساختار و فضاهای مذهبی: فضاهای مذهبی، هم از نظر کالبدی در بافت زمینه‌ای خود مرکزیت دارند و هم از نظر مقیاس و فرم بر بافت پیرامونی خود تسلط دارند. قرارگیری مکان‌های مذهبی در مکان‌های خاص مانند مراکز شهرها و محله‌ها و نقش ساختاری آنها در استخوان‌بندی شهرها و محله‌ها، دلیلی بر این مهم می‌باشد. گاهی اوقات مسیرهای پیاده مراکز شهری و محله‌ای نیز با فضاهای مذهبی در هم‌تینیده است مانند بافت مسجد جامع یزد و

می توان فهمید. اغلب اوقات مردم حتی گمشده خود را نیز از مسجد و مکانهای مذهبی جستجو می کنند. چراکه امکان رجوع به این مکانها بیشتر است.

در بیشتر مواقع فضاهای مذهبی به صورت گره و نشانه ادراک می شوند. البته اگر فضاهای مذهبی به صورت پهنه های بزرگ و وسیعی (شامل صحن های متعدد، شبستانها، گنبدخانه ها، رواقها، ورودیها، و ...) باشند می توانند به عنوان حوزه یا محله نیز ادراک شوند؛ مانند مجموعه حرم امام رضا(ع)، مصلی بزرگ تهران، مجموعه مسجدالحرام در مکه، مجموعه مسجدالنبی در مدینه، آرامستانهایی همچون بهشت زهرا در تهران، مجموعه حرم حضرت معصومه(علیها السلام) و فضاهای واپسی در قم و همچنین فضاهای مذهبی می توانند مسیرها یا راه هایی را بوجود آورند. مانند مسیر بین الحرمین در کربلا مابین حرم امام حسین(ع) و حضرت ابوالفضل(ع)، یا مسیر حرکت دسته های عزاداری در شهرها و روستاهای، حرکت مراسم های آیینی مانند قالیشویان مشهد اردhal کاشان.

نمونه موردی؛ فضاهای مذهبی شهر ری
ری تنها منطقه باستانی استان تهران است که دارای آثار تاریخی و مکان های دیدنی زیادی است. این منطقه قطب توسعه توریسم مذهبی استان تهران نیز به شمار می آید. آستانه مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی(ع) یکی از مهم ترین آثار تاریخی و مذهبی شهرستان ری است. سایر مکان های زیارتی این شهر عبارتند از: امامزاده عبدالله، مجموعه آرامگاهی ابن بابویه، امامزاده هادی بی بی زیده

محرم و ...) باشد. چرا که مطابق تعریف لینچ، ناظر می تواند به درون آنها وارد شده و کانون های مبدأ و مقصد حرکت را بوجود آورند. توقف بر سر مزار، یا کنار ضریح، تجمع برای انجام مراسم های مذهبی، دسته های عزاداری و تماشای آنها، حتی خلوت و بیتوت شهروندان در این مکانها دلیلی بر گره بودن این مکانهاست.

شکل ۲. فضاهای مذهبی به عنوان محل تجمع و گره، امامزاده هلال در شهر آران و بیدگل

فضاهای مذهبی به عنوان نشانه

فضاهای مذهبی و اجزای آنها (اعم از گنبد، مناره، ورودی، ایوان و ...) می توانند در ذهن انسان به عنوان نقطه مبدأ برای جهت یابی استفاده شود. به گفته لینچ نشانه ها در سلسله مراتب شهری دارای سلسله مراتب خود بوده، هر شهر دارای نشانه های شهری تا محله ای می باشد. بنابراین در هر شهر از بزرگترین فضای مذهبی مانند مسجد جامع یا مصلی گرفته تا مساجد و حسینیه های محلی و اجزای آنها همچون گنبد، ورودی، مناره می توانند نشانه ای در ذهن شهروندان تلقی شوند. این امر را از آدرس دهی مردم

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

■ ۲۵۰ ■

شکل ۳. فضاهای مذهبی شهری و اجزای آنها به عنوان نشانه هایی مهم در تصویر ذهنی شهروندان: حرم حضرت شاه عبدالعظیم نشانه ای مهم در تصویر ذهنی مردم ری و تهران (راست)، ورودی امامزاده عبدالله شهری (وسط)؛ آرامگاهی در ابن بابویه، شهری (چپ)؛ مأخذ: نگارنده، ۱۳۸۸

شهری است (بومسازگان پایدار، ۱۳۸۶). در این تحقیق به منظور استخراج جایگاه فضاهای مذهبی به دو طریق عمل گردید:

الف) سنجش از طریق تصاویر ذهنی
زیارتگاهها به عنوان مراکر فرهنگی و مذهبی و اجتماعی به عنوان نقطه عطفی در ساختار شهر نقش آفرینی می‌نمایند. این مراکز با تحتالشعاع قرار دادن فعالیتهای اجتماعی و اقتصادی، منطقه را به یک شهر زیارتی تبدیل می‌کنند (سلطانزاده، ۱۳۷۳، ص ۴۵). نمونه بارز این تاثیر و ایجاد شهر زیارتی، شهرهای مشهد، قم، شهر ری و آران و بیدگل می‌باشد که کانون شکل‌گیری شهر و بافت شهری محسوب معاصر می‌شوند. مراکز و مجموعه‌های مذهبی بویژه بقاع متبرکه هم از لحاظ فرمی و هم از لحاظ محتوا فرهنگی و اجتماعی و رویدادهای مربوطه به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای شیعی محسوب می‌شوند.

برای مطالعه موردی، شهر ری که دارای مراکز و بناهای مذهبی و تاریخی متعددی است انتخاب شده است. در این مطالعه، برای استخراج تصویر ذهنی پرسشنامه مربوطه تصویر ذهنی به تعداد ۶۸ مورد بین ساکنان محله‌های نفرآباد، سرتخت و پاچنار؛ عابران و کسبه بطرور مساوی بین زنان و مردان و نیز گروههای سنی متفاوت توزیع شد. که با توجه به پرسشنامه‌های تکمیل شده، از بین آنها تصویر ذهنی ۴۰ شهروند شهری در نقاط مختلف این منطقه استخراج گردید. این امر بدون تأکید بر فضاهای مذهبی و تاثیرگذاری قبلی در نظر و ذهنیت شهروندان از طرف محقق انجام شد. سپس با تحقیق در این تصاویر، اهمیت و تکرار ترسیم فضاهای مذهبی استنتاج شدند. در این تصاویر که نمونهایی از آن را در شکل ۵ ارائه شده است.

در تمامی این تصاویر (شکل ۵) ترسیم نقشه ذهنی از حرم حضرت عبدالعظیم(ع) شروع شده و بقیه فضاهای، اعم از بازار، خیابان میدان، محله و ... در ارتباط با این مرکز و نشانه مهم ترسیم شده است. در این تصاویر که جمع‌بندی و روی‌هم‌پوشی آنها در شکل ۲ ارائه شده است تصاویر به صورت عناصر پنجمگانه لینچی(راه، گره، لمبه، نشانه و محله) ترسیم و بیان شده است. همچنین در این تصاویر و نقشه‌های ذهنی، تعداد تکرار عناصر و فضاهای، شمارش شده و در نمودار میله‌ای شماره ۳ ارائه شده است. بر اساس این نتایج فضاهای مذهبی بویژه حرم حضرت عبدالعظیم

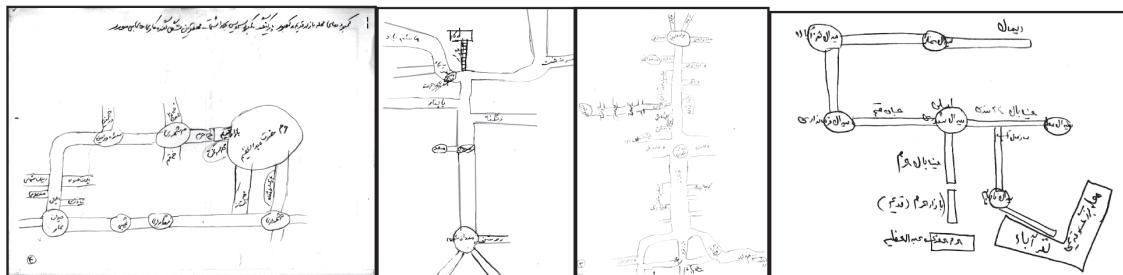
مقبره یعقوب کلینی، بقاع اسماعیل، عین و غین، قلعه‌نو در فشابویه، عباس و ابراهیم در اسلام شهر، بی‌بی شهریانو، ابوالحسن، شیخ صدق، عقیل و هادی (1388.wikipedia) در برخی روایات زیارت حضرت شاه عبدالعظیم(ع) برابر با زیارت حرم امام حسین(ع) عنوان شده است. شهرت و تعدد این فضاهای مذهبی بویژه مرقد شاه عبدالعظیم(ع) در سطح شهر تهران و حتی کل کشور و رفت‌وآمد زائران به منطقه، حال‌هوای و رنگ‌وبوی مذهبی خاصی بخشیده است.

شکل ۴. نقشه شهری؛ مأخذ:
www.googlemap.com

در حال حاضر شهری به عنوان منطقه ۲۰ شهرداری تهران بوده ولی با هویتی مشخص و متمایز از سایر مناطق شهر تهران شناخته شده است. در طرح جامع تهران (۱۳۸۶)، ری به عنوان مرکز تاریخی مذهبی جنوب تهران، با عملکرد شهری، فراشهری، حوزه‌ای، منطقه‌ای تعیین شده است: شهری به عنوان یکی از هفت مرکز اصلی، با مقیاس شهری و فراشهری در استخوان‌بندی کالبدی شهر تهران معرفی شده است. در قرون اخیر به مرور نقش زیارتی ری به دلیل وجود حرم حضرت عبدالعظیم - بر نقش تجاری اش پیشگرفته است و هر چند پس از توسعه تهران در عهد ناصری و تغییرات ساختاری سیاسی و اقتصادی اهمیت خود را در قرن بیستم به عنوان یک مکان مرکزی به تدریج از دست داده، اما به دلیل وجود این مرکز مذهبی، از سکونت و فعالیت‌های اقتصادی و اشتغال تهی نشده است. حوزه بلافصل این پنهان، در کنار کوه بی‌بی شهریانو و چشم‌علی، از موقعیت باثباتی طی قرون و اعصار متمادی برخوردار بوده و در حال حاضر شامل کاربری‌های مذهبی نظیر امامزاده عبدالله، گورستان ابن بابویه، حرم حضرت عبدالعظیم، کاربری‌های فرهنگی نظیر بنای تاریخی برج طغرل و سایر کاربری‌های خدماتی همچون ایستگاه مترو و پایانه شرق حرم و نیز پایانه شرق

شکل ۵- چهار نمونه از تصاویر ذهنی شهروندان شهری

(ع)، در راستای شمالی-جنوبی است. ۲- در نقشه‌های ذهنی شهروندان، دو عنصر حرم حضرت عبدالعظیم و بازار تاریخی شهر ری در تمامی نقشه‌ها، عنوان شده‌اند که به مثابه قلب تپنده شهر ری نقش آفرینی می‌نمایند. ۳- برخی از مسیرها و گره‌ها مانند خیابان حرم و میدان شهرری نیز که در مسیر رسیدن به حرم حضرت عبدالعظیم قرار دارند، جایگاه پررنگ‌تری دارند. ۴- عناصر تاریخی شهر ری مانند محله‌های قدیمی، برج طغرل و چشمۀ علی نیز در تصویر ذهنی برخی شهروندان حائز اهمیت هستند. ۵- حرم حضرت عبدالعظیم (ع) به عنوان ارسن شهری که علاوه بر کارکرد زیارتی دارای فضاهای درمانی، پذیرایی، آموزشی و فرهنگی عمل می‌نماید بر ویژگی حیاتی آن می‌افزاید.

بیشترین تکرار را داشته است. پس از آن مکانهای تاریخی بویژه بازار تاریخی شهری، برج طغرل، محله‌های قدیمی یا در ارتباط با حرم حضرت عبدالعظیم (ع) مانند محله گبری، پاچنار، سرتخت و نفرآباد بیشترین تکرار را داشته‌اند. لازم به ذکر است که فضاهای مرتبط با حرم حضرت عبدالعظیم (ع) مانند بازار تاریخی، خیابان آستانه، خیابان (پیاده‌راه) حرم، میدان شهری و ... بدليل نقش ساختاری حرم حضرت عبدالعظیم (ع) می‌باشد. به طور کلی در این تصاویر، فضاهای مذهبی به صورت گره‌ها و نشانه‌هایی بر جسته ترسیم شده‌اند.

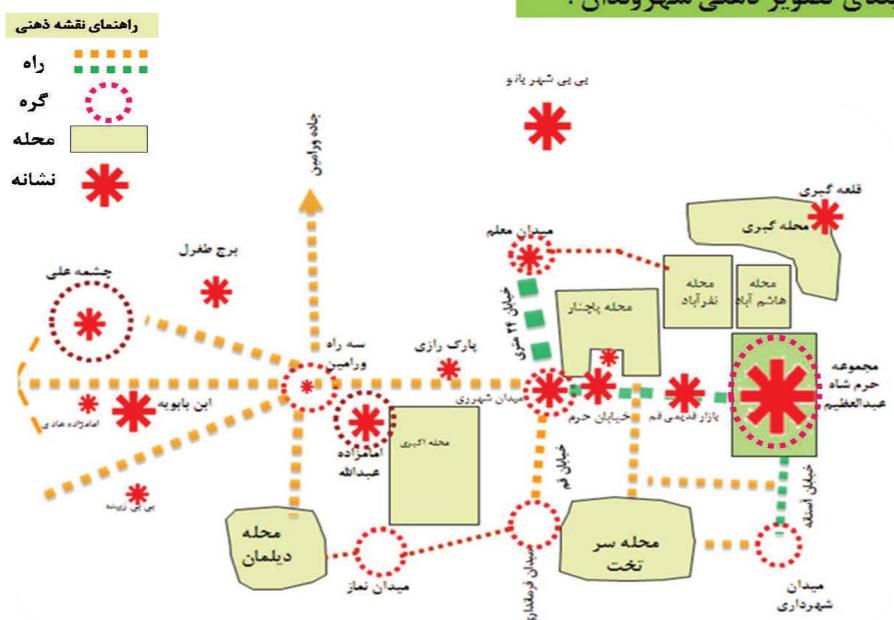
در نقشه یکپارچه که به نوعی ساختار شهر را از منظر ذهنی شهروندان ارایه می‌نماید نکات زیر استنباط می‌شود: ۱- ساختار شهر ری شامل مسیرها و گره‌هایی و نشانه‌های کلیدی، منبعث از حرم حضرت عبدالعظیم

شکل ۶. جمع‌بندی و تحلیل تصویر ذهنی شهروندان و نقشه یکپارچه تصویر ذهنی؛ مأخذ: یافته‌های تحقیق

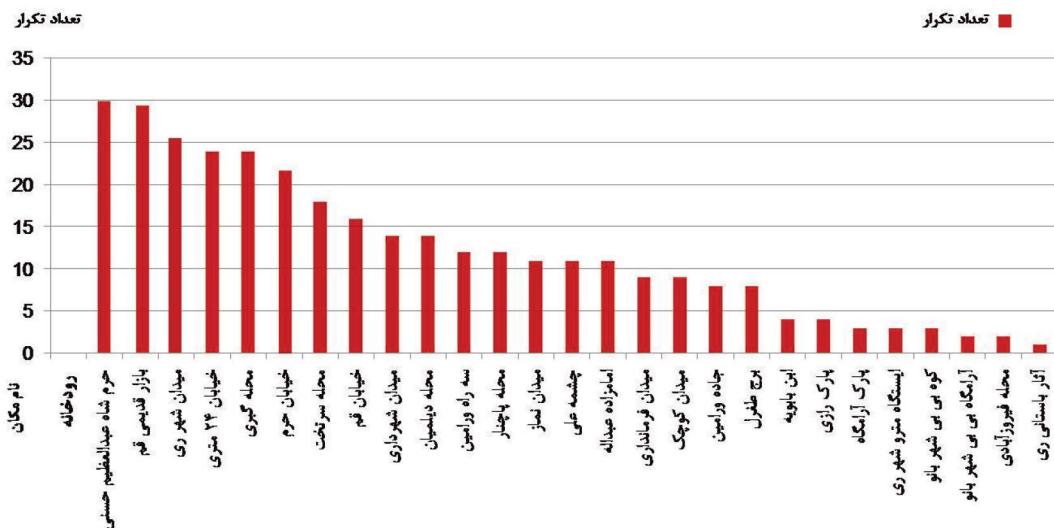
جمع‌بندی تصویر ذهنی شهروندان :

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

شکل ۷. تعداد تکرار عناصر تصویر ذهنی (با جمع‌بندی نقشه ذهنی شهر وندان)؛ مأخذ: یافته‌های تحقیق

جدول ۱. الف) لیست مکانهای مورد علاقه مصاحبه‌شوندگان که بعد از دریافت پاسخها برای تحلیل داده‌ها، شماره‌گذاری شده‌اند.

دوریش شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

■ ۲۵۳ ■

نام مکان	شماره	نام مکان	شماره
محله پاچنار	۱۵	حرم حضرت شاه عبدالعظیم	۱
محله هاشم آباد	۱۶	خیابان آستانه	۲
محله سرتخت	۱۷	بازار قدیمی شهری	۳
خیابان ۲۴ متری	۱۸	میدان شهری	۴
میدان نارنج	۱۹	خیابان حرم	۵
میدان کوچک	۲۰	امامزاده عبدالله	۶
پارک رازی	۲۱	سهراه ورامین	۷
میدان فرمانداری	۲۲	برج طغرل	۸
میدان شهرداری	۲۳	بی بی شهربانو	۹
ایستگاه مترو شهری	۲۴	ابن باویه	۱۰
میدان نماز	۲۵	چشمه علی	۱۱
میدان معلم	۲۶	قلعه گبری	۱۲
میدان مادر	۲۷	محله نفر آباد	۱۳
خیابان قم	۲۸	محله دیلمیان	۱۴

این بخش از پرسشنامه، این پرسش از شهر وندان به عمل آمد: چه مکانهایی را دوست دارید (مکانهای مورد علاقه

خود را به ترتیب اولویت نام ببرید)?

مصاحبه‌شوندگان، مکانهای مورد علاقه خود را به دلخواه و به ترتیب با ذکر نام و شماره گذاری به‌طور نوشتاری یا

ب) سنجش میزان تعلق خاطر شهر وندان با تکنیک پرسش از شهر وندان

در این بخش از بین ۶۸ نفر مصاحبه‌شوندگان؛ برخی از پرسش‌شوندگان تصویر ذهنی را انجام نداده و فقط پرسش تعلق خاطر را پاسخ دادند که تعداد آنها ۵۴ نفر می‌باشد. در

ب) اولویت مکانهای انتخابی پرسش شوندگان

جدول اولویت انتخاب های پرسش شوندگان:

	انتخاب ۱	انتخاب ۲	انتخاب ۳	انتخاب ۴	انتخاب ۵	انتخاب ۶	انتخاب ۷	انتخاب ۸	انتخاب ۹	انتخاب ۱۰	انتخاب ۱۱	انتخاب ۱۲	انتخاب ۱۳	انتخاب ۱۴	انتخاب ۱۵	انتخاب ۱۶	
مصاحبه شونده ۱	۱	۳	۲۵	۴	۱۳	۱۶	۱۰	۱۲	۱۱								
مصاحبه شونده ۲	۱	۶	۱۰	۹	۲۲	۲۴	۸										
مصاحبه شونده ۳	۱	۹	۲۶	۱۱	۲۵	۲۷	۱۸	۸	۱								
مصاحبه شونده ۴	۱	۳	۲۵	۲۲	۸												
مصاحبه شونده ۵	۵																
مصاحبه شونده ۶	۱	۴	۲۷	۲۲	۲۰	۲۴	۲	۵									
مصاحبه شونده ۷	۱																
مصاحبه شونده ۸	۱	۴	۱۱	۱۴	۲۶	۸	۱۰	۵									
مصاحبه شونده ۹	۱	۴	۱۲	۱۴	۱۱	۲۶	۵										
مصاحبه شونده ۱۰	۱	۲۵	۱۸	۴	۳	۱۳	۲۲	۱۹	۹	۸							
مصاحبه شونده ۱۱	۶	۱۰	۱	۲	۷												
مصاحبه شونده ۱۲	۱۰	۸	۱۰	۱	۱۲	۱۴	۳										
مصاحبه شونده ۱۳	۱۸	۵															
مصاحبه شونده ۱۴	۱	۱۲	۴														
مصاحبه شونده ۱۵	۱	۱۰															
مصاحبه شونده ۱۶	۱	۳	۶	۱۰	۹												
مصاحبه شونده ۱۷	۱۲	۸	۱۱	۶													
مصاحبه شونده ۱۸	۱	۳	۵	۴	۱۷	۱۵	۱۴										
مصاحبه شونده ۱۹	۱	۳	۵	۴	۱۹	۱۳	۲۲	۲۵	۱۸								
مصاحبه شونده ۲۰	۱	۲	۳	۵	۴	۷	۲۲	۲۵	۲۳	۱۷							
مصاحبه شونده ۲۱	۱	۳	۵	۴	۷	۱۷	۱۵										
مصاحبه شونده ۲۲	۱	۳	۴	۱۲	۲۴	۸	۱۰	۶	۹	۱۱							
مصاحبه شونده ۲۳	۱	۹	۱۰	۹	۱۳	۱۸											
مصاحبه شونده ۲۴	۱	۳	۴	۶	۱۰	۹	۱۰	۱۴									
مصاحبه شونده ۲۵	۱	۲	۵	۱۱	۸	۹											
مصاحبه شونده ۲۶	۱	۳	۱۳	۱۷	۶	۷	۸	۱۰	۱۴								
مصاحبه شونده ۲۷	۱	۶	۱۰	۹													
مصاحبه شونده ۲۸	۱	۶	۹	۸	۱۰	۳											
مصاحبه شونده ۲۹	۱	۳	۲۴														
مصاحبه شونده ۳۰	۱۳	۲	۳	۶													
مصاحبه شونده ۳۱	۱	۳	۱۰	۱۲													
مصاحبه شونده ۳۲	۱	۶	۶														
مصاحبه شونده ۳۳	۱	۱۰	۱۷														
مصاحبه شونده ۳۴	۱	۶															
مصاحبه شونده ۳۵	۱۷	۲															
مصاحبه شونده ۳۶	۱	۳															
مصاحبه شونده ۳۷	۱	۶															
مصاحبه شونده ۳۸	۱	۱۰															
مصاحبه شونده ۳۹	۱	۱۲															
مصاحبه شونده ۴۰	۶	۲															
مصاحبه شونده ۴۱	۱	۳															
مصاحبه شونده ۴۲	۱۰	۳															
مصاحبه شونده ۴۳	۱	۵															
مصاحبه شونده ۴۴	۱	۵															
مصاحبه شونده ۴۵	۱	۵															
مصاحبه شونده ۴۶	۱۰	۸															
مصاحبه شونده ۴۷	۱	۸															
مصاحبه شونده ۴۸	۱	۸															

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

۴۹	مساحیه شونده	۱	۱۵				
۵۰	مساحیه شونده	۲	۱۳				
۵۱	مساحیه شونده	۱	۱۷				
۵۲	مساحیه شونده	۱	۱۰				
۵۳	مساحیه شونده	۱	۲				
۵۴	مساحیه شونده	۱	۳				

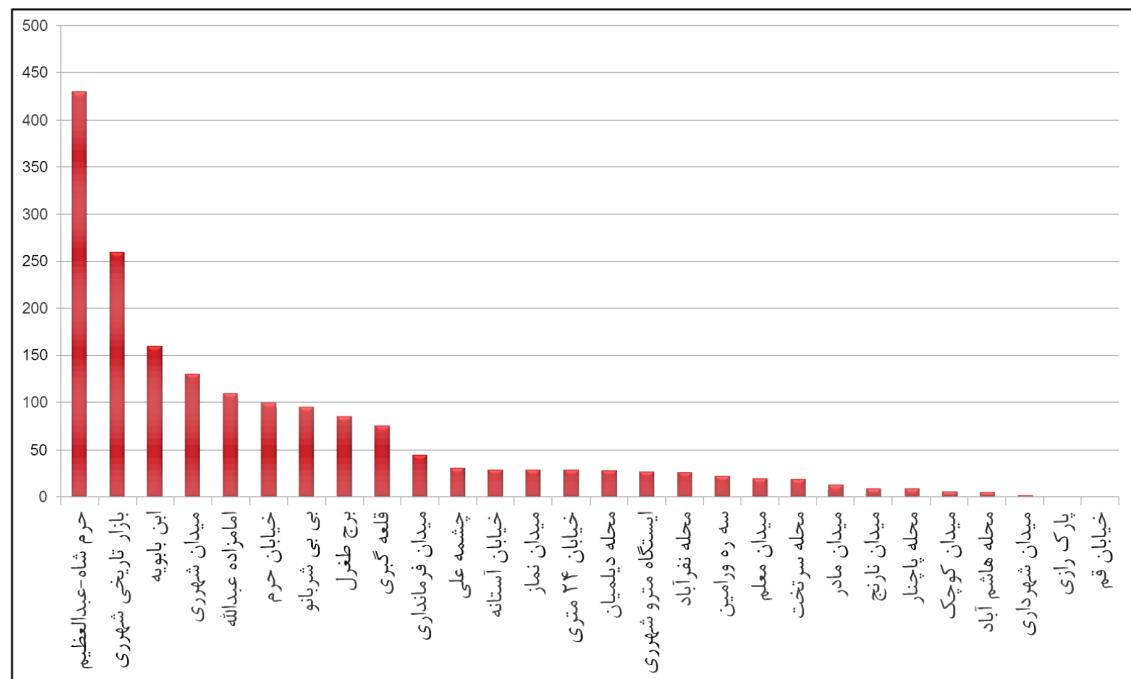
کلی در بین ۲۸ مکان مورد اشاره از سوی مصاحبہ شوندگان،
مکانهای مذهبی از میزان تعلق خاطر بیشتری نسبت به سایر
فضاهای عمومی شهری برخوردارند (نمودار شماره ۳). بطور
کلی نقش کلیدی و برجسته مراکز مذهبی، فرهنگی و تاریخی
بویژه حرم حضرت شاه عبدالعظیم بسیار پررنگ و تعیین
کننده می‌باشد.

در تحلیل خروجی داده‌های تکنیک پرسش‌گری از مکانهای موردنظر علاقه شهروندان نکات زیر استنباط می‌شود:

۱- پرسش شوندگان حداکثر ده مکان را به عنوان مکان مورد علاقه بیان نموده‌اند. برخی از افراد دو یا چند مکان را عنوان نموده‌اند که حرم حضرت عبدالعظیم (ع) تقریباً در تمامی پاسخها قید شده است. ۲- بازار تاریخی شهر ری، که بعد از حرم حضرت عبدالعظیم (ع) بیشترین تکرار را دارد، به عنوان دومین مکان با تعلق خاطر بالا در میان پرسش‌گران است که هم‌جواری بازار با

شفاهی به مصاحبه‌گر اعلام نموده و نتایج آن در جدول زیر خلاصه شده است. در پرسش مذکور بدون هیچگونه اعمال نظر و با پرهیز ارائه پیشنهاد به پرسش شوندگان انجام گردید بطوریکه در این بخش مکانهایی با تکرارهای کم و زیاد در پاسخ‌های دیریافت گردید. تمامی مکانهایی که پاسخها عنوان شده بود، اعم از مکانهای پر تکرار یا مکانهای کم تکرار در خروجی پژوهش لحاظ شده‌اند. مطابق این جدول، ۴۳ نفر از ۵۴ نفر، حرم حضرت شاه عبدالعظیم(ع) را در اولویت اول، یک نفر در اولویت دوم، ۷ نفر در اولویت دوم و ۴ نفر در اولویت چهارم علاقه خود انتخاب نموده است. همچنین پس از آن بازار قدیمی شهری(که در ارتباط تنگاتنگ ساختاری و فضایی با حرم حضرت شاه عبدالعظیم قرار دارد) در اولویت انتخاب پرسش شوندگان قرار دارد. همچنین مجموعه آرامگاهی ابن‌بابویه، میدان شهری، امامزاده عبدالله، خیابان حرم، بی‌بی شهربانو از انتخاب‌های بالایی برخوردار هستند. به طور

شکل ۸. مقایسه میزان تعلق خاطر شهر و ندان به فضاهای عمومی شهری؛ مکانهای مذهبی بالاترین میزان تعلق خاطر؛ مأخذ: مولائی، (۱۳۸۸) -
 (با امتیازدهی به اولینهای انتخابی، برتری اول بیشترین امتیاز ۱۰؛ اولویت دوم ۹، اولویت سوم ۸... و اولویت دهم ۱ امتیاز)

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

بطور کلی مذهب نقش مهمی در زندگی فردی و اجتماعی انسانها دارد. این مهم در زندگی روزمره مردم، بویژه در ایام و مناسبتهای خاص بوضوح قابل مشاهده است. بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در تصویر ذهنی شهروندان می‌تواند این موضوع را به طور مشخص نمایش داده و در برنامه‌ریزی و طراحی شهری، ابزار سنجش آراء و نظرات مردمی محسوب شود. همچنین بکارگیری «تکنیک استخراج تصویر ذهنی» و «پرسش در مورد تعلق خاطر» می‌تواند موجب ارتقای کیفیات برنامه‌ها و طرح‌های شهری شود. هدف این نوشتار به طور خاص بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در سیمای شهر می‌باشد. این مهم از این جهت مورد توجه است که فضاهای مذهبی یکی از ارکان هویتی و شاخصه فرهنگی اجتماعی شهرهای ایرانی است و توجه به آنها به همراه مدنظر قرار دادن نظرات شهروندان می‌تواند متنضم حیات فرهنگی اجتماعی شهرهای ایرانی است. این امر در دوره‌های گذشته جایگاه مستحکمی در شهرهای ایرانی داشته است. اما در دوره معاصر با تحولات فرهنگی اجتماعی، تحقیق در ابعاد موضوع می‌تواند راهنمای برنامه‌ریزی و طراحی شهرها با رویکرد بومی گرایی باشد.

در نمونه موردبررسی، شهری، اهمیت فضاهای مذهبی در سیمای شهر از دو طریق بررسی شد: ۱) استخراج تصویر ذهنی شهروندان، که با توجه به تاکید شهروندان در کیفیت و کمیت عناصر نقشه ذهنی و روی‌هم‌پوشی نقشه‌ها؛ فضاهای مذهبی به عنوان گره‌ها و نشانه‌هایی مهم؛ نقطه آغازین و کانونی نقشه‌های ذهنی بودند. ۲) پرسش از شهروندان درباره ذکر مکانهای مورد علاقه به ترتیب اولویت، که باز، فضاهای مذهبی بیشترین و بالاترین میزان تعلق خاطر را دربرداشت. این مکانهای عبارتند از: حرم حضرت شاه عبدالعظیم(ع) و فضاهای پیرامونی آن(شامل بازار تاریخی شهری، خیابان حرم، میدان شهری و ...); مجموعه آرامگاهی ابن‌بابویه، امازاده عبدالله، بی‌بی شهربانو و ...

همچنین در نمونه مورد بررسی مجموعه‌های جدید‌الاحداثی همچون پارک رازی، سینمای جدید، بزرگراه(کمربندی) شهری، پاسارها و مجموعه‌های تجاری و ... در تصویر ذهنی مصاحب‌شوندگان و اولویت‌های موردعلاوه‌شان جایگاهی نداشته است. بنابراین با تأمل در این نتایج، این پرسش مطرح می‌شود که در برنامه‌ریزی و طراحی شهری چنین شهرهایی تا چه اندازه به زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی توجه شده است؟ همچنین این تحقیق بر اهمیت کلیدی ابعاد «شناخت، تحلیل و ارزیابی برنامه‌ها» و طرحهای شهری از طریق مراجعه به تصویر ذهنی شهروندان، نظرسنجی و مدنظر قرار دادن آن در فرایند توسعه شهری تاکید می‌نماید. احساس تعلق و دلبستگی افراد به این مراکز می‌بایست از طریق برنامه‌ها و طرحهایی با محوریت این مراکز تقویت شود. این امر از طریق حفاظت و احیای اجزا و عناصر خاطرها نگیز و تامین زیرساختها و خدمات مورد نیاز، می‌تواند محقق شود. همچنین احیا و بهسازی بافت‌های فرسوده پیرامون این مراکز مذهبی، بویژه بافت پیرامون حرم شاه عبدالعظیم، می‌تواند به کیفیات و رونق این مراکز بیافزاشد. توسعه شهری در بافت‌هایی با مراکز و مجموعه‌های مذهبی و فرهنگی بایستی بر حفاظت و ارتقای کیفیات مراکز و مجموعه‌های مذکور تاکید نماید. توسعه زمینه‌گرا در حوزه‌های پیرامونی و فراگیر در ابعاد مختلف کالبدی، فضایی، حمل و نقل، فرهنگی و اجتماعی می‌تواند با الگوسازی و احترام به عناصر ارزشمند بافت انجام پذیرد.

منابع و مأخذ

۱۴. قمی، حسن (۱۳۶۱) تاریخ قم، به کوشش سید جلال تهرانی، تهران، نشر توسعه.
۱۵. کمپر، انگلبرت (۱۳۶۳) سفرنامه کمپر، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، انتشارات خوارزمی.
۱۶. خرمشاهی، بهاءالدین (۱۳۷۲) دین پژوهی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۷. مدنی، ملا عبدالرسول (۱۳۷۰) تاریخ کاشان، کاشان، چاپ اول.
۱۸. هیلن براند، روبرت (۱۳۷۷) معماری اسلامی فرم عملکرد معنی، ترجمه ایرج اعتظام، تهران، انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری وابسته به شهرداری تهران.
۱۹. هیلن براند، روبرت (۱۳۸۹) مقابر، گردآورنده محمد یوسف کیانی، معماری ایران (دوره اسلامی)، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، انتشارات سمت، صص ۱۱۸-۵۸.
۲۰. بلر، شیلا. بلو، جاناتان (۱۳۹۰) هنر و معماری اسلامی (۲)، ترجمه یعقوب آزنده، تهران، انتشارات سمت.
۲۱. فرگاس، جوزف پی (۱۳۷۹) روانشناسی تعامل اجتماعی، (رفتار میان‌فردي)، ترجمه خشايار بیگی و مهرداد فیروزبخت، تهران، انتشارات ابجد.
۲۲. همیلتون، ملکم (۱۳۹۰) جامعه‌شناسی دین، ترجمه محمد دهقانی، تهران، نشر ثالث.
۲۳. کارمونا، ماتیو (۱۳۸۵) مکان‌های عمومی - فضاهای شهری (ابعاد طراحی شهری)، ترجمه پروین پرتوی، تهران، دانشگاه هنر، چاپ اول.
۲۴. کیانی، محمدمیوسف (۱۳۸۱) تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، انتشارات سمت، چاپ چهارم.
۲۵. لینچ، کوین (۱۳۸۱) شکل خوب شهر، ترجمه حسین بحرینی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۲۶. علی‌آبادی، بیژن (۱۳۹۰) تهران و تکیه‌هایش، مقاله ایترنی، سایت انجمن مفاخر معماری ایران، www.ammi.ir
۲۷. مطهری، مرتضی (۱۳۷۰) فطرت، تهران، انتشارات صدر، چاپ دوم.
۲۸. مولائی، اصغر (۱۳۸۸) پژوهه نهایی درس روشهای طراحی شهری ۲: تجزیه و تحلیل شهری بر انتشارات علمی و فرهنگی.
۱. امین‌زاده، بهناز (۱۳۷۹) حسینیه‌ها و تکایا: بیانی از هویت شهرهای ایرانی، نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، شماره ۶، صص ۵۵-۶۶.
۲. بتلی، ایین و همکاران (۱۳۸۵) محیط‌های پاسخده، ترجمه دکتر مصطفی بهزادفر، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ دوم.
۳. بوم‌سازگان پایدار (۱۳۸۶) طرح جامع تهران، چکیده طرح جامع تهران، قابل دسترسی در سایت مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهرداری تهران www.rpc.tehran.ac.ir
۴. پاکزاد، جهانشاه (۱۳۸۶) مجموعه مقالاتی در باب معماری و طراحی شهری: سیمای شهر و آنچه کوین لینچ از آن می‌فهمید، تهران، انتشارات شهیدی، صص ۱۷۱-۱۴۹.
۵. پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، محمد (۱۳۹۰) گردشگری ماهیت و مفاهیم، تهران، انتشارات سمت.
۶. تیموتی، دالن. جی و دنیل. ج اولسن (۱۳۹۲) گردشگری، دین و سفرهای معنوی، تهران. نشر جامعه‌شناسان.
۷. دانش‌پژوه، منوچهر (۱۳۸۵) بررسی سفرنامه‌های دوره صفوی، اصفهان، فرهنگستان هنر.
۸. زنگ‌آبادی علی و باقری‌کشکولی، علی (۱۳۹۲) تحلیلی بر نقش بقاع متبرکه در توسعه گردشگری مذهبی، نخستین کنگره بین‌المللی امامزادگان، سازمان اوقاف و امور خیریه استان اصفهان و دانشگاه اصفهان، جلد دوم، صص ۷۹۵-۷۷۱.
۹. ابن‌بطوطه (۱۳۷۰) سفرنامه ابن‌بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، انتشارات آگاه
۱۰. سلیمانی، سعید (۱۳۸۸) طرح مرمت و احیای مقبره و میر بزرگ، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی.
۱۱. کمپر، انگلبرت (۱۳۶۳) سفرنامه کمپر، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، انتشارات خوارزمی.
۱۲. مک‌لولین، شون (۱۳۸۳) دین مراسم مذهبی و فرهنگ، ترجمه افسانه نجاریان، اهواز، نشر رسشن.
۱۳. هیل، درک و گرایبر اولگ (۱۳۶۸) معماری و تزیینات اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران،

میری شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018

30. Prentice, R (1993): Tourism and Heritage attractions, London and New York, Routledge.
31. Cohen, Erik (1992): "Pilgrimage centers: concentric and exocentric" Annals of Tourism Research 19, pp. 50-33.
32. www.googlemap.com
- اساس هنجار خوانایی و تعلق خاطر، مدرس: دکتر مصطفی بهزادفر، دوره کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه علم و صنعت ایران، نیمسال اول تحصیلی ۱۳۸۸-۸۹
29. Eccles, Gavin and Costa, Jorge (1996): Perspectives on tourism development, International Journal on Contemporary Hospitality Management, Volume 9, P84.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018